

VERENIGING CIRCULAIR FRIESLAND

NICK BOERSMA

“Niet praten, maar dóen”

Vereniging Circulair Friesland (VCF) is vastbesloten dat Friesland in 2025 één van de meest circulaire regio's van Europa is én een voorbeeld te zijn voor de volgende generatie. Fryslân is ambitieus op weg naar dit doel, zeker in de bouw! En dat betekent: niet praten, maar dóen.

Nick Boersma is als projectmanager werkzaam voor Vereniging Circulair Friesland. “Zeven jaar geleden is VCF opgericht op initiatief van het Friese bedrijfsleven. Dat er vanuit bedrijven een platform is geïnitieerd om circulariteit stevig op de agenda te zetten en gezamenlijk te werken aan een circulaire economie is uniek. De vereniging verbindt overheden, kennisinstellingen, maatschappelijke organisaties en het MKB met elkaar.

Circulair bouwen is de norm in Fryslân

Die slagkracht komt meer en meer naar voren nu Circulair Friesland in de volgende fase is beland. Samen met de meer dan 130 leden worden er steeds meer projecten bedacht, opgestart en ondersteund. Boersma: “De eerste vijf jaar van ons bestaan, stond in het teken van groei, kennis opdoen en ons verhaal vertellen. We richten ons steeds meer op uitvoering, daar is duidelijk behoefte aan. VCF zit nu echt in de fase van niet praten, maar doen.

“Er valt juist in de bouw veel impact te maken”

De bouwsector wordt terecht gezien als een grootverbruiker, maar heeft tegelijkertijd de sleutel tot succes in handen. Het begint met het heroverwegen van de keuze om nieuw te bouwen. Niks doen betekent geen verbruik of uitstoot. Circulair bouwen is de volgende stap en is het zoveel mogelijk hergebruiken van wat er al is. Zijn er toch nieuwe materialen nodig? Zet dan zoveel mogelijk in op natuurlijke producten die CO2 opslaan, bij voorkeur uit de eigen regio. We moeten voorkomen dat we meer CO2 blijven uitstoten, om onder de 1,5 graag uit het Parijs-akkoord te blijven. De bouwketen speelt daarin een belangrijke rol.”

Friese innovaties

Eén van de belangrijke speerpunten is dan ook het stimuleren, faciliteren en realiseren van circulaire bouwprojecten. De afgelopen twee jaren heeft VCF ingezet op het verbinden van bouw en landbouw. Teelten als vezelhennep en lisdodde bieden perspectief voor de Friese boeren als nieuw verdienmodel. Toepassing van deze gewassen voor de nodige verduurzaming in de bouw door het vastleggen én voorkomen van CO2. “Dit is een mooie opbouw geweest naar

het uitvoeringsprogramma waar we samen met leden in 2023 mee starten.”

“Met dit programma helpen we opdrachtgevers in de bouw, zoals gemeenten en woningcorporaties, om de markt uit te dagen op circulariteit. Daar is behoefte aan. Door de vraag te stimuleren, krijgen ondernemers ruimte voor circulaire ontwerpen en oplossingen. Ruimte voor hergebruikte of natuurlijke materialen. Maar ook voor meer hergebruik van water: innovaties waar we in Fryslân in uitblinken!”

Europese voorbeeldregio

De initiële ambitie om in 2025 bij de Europese topregio's op het gebied van circulaire economie te horen, staat als een paal boven water. “Dat is een ambitie en geen competitie. We organiseren bijeenkomsten om organisaties met elkaar te verbinden en de circulaire voorbeelden een podium te geven. De vereniging heeft verder als doel om de verandering niet bij dergelijke pilots en projecten te laten, maar structurele impact te laten hebben.

Wet- en regelgeving als gamechanger

Boersma: “Bepaalde wet- en regelgeving sluit niet aan bij de circulaire wensen en ambities van onze leden. Eind november zijn er daarom concrete beleidsvoorstellen aangeboden door onze leden aan staatssecretaris Vivianne Heijnen tijdens haar werkbezoek in Drachten. Heijnen gaf aan dat er vanuit de overheid bereidheid is om wet- en regelgeving aan te passen. Volgens haar heeft Friesland zelfs een cruciale rol daarin. Want als wij hier laten zien dat het kan, dan komen Den Haag en Europa ook in beweging..”

“Friesland als voorbeeldfunctie voor Europa”

Boersma vervolgt: “Daar ligt een belangrijke taak voor Circulair Friesland. Als wij onze ondernemers helpen om plannen te realiseren, dan kunnen die projecten dienen als voorbeeldfunctie voor de rest van Nederland en Europa. Het is prachtig als wij als Fryslân vanuit een kartrektersrol circulariteit op de (politieke) agenda krijgen en op die manier een wezenlijke bijdrage leveren aan het circulair bouwen en denken in de wereld.”

CRAF+:

“Circulair bouwen brengt architectuur terug bij de basis: waarde creëren”

Een ontmoeting tijdens een rondleiding door It Swettehûs zorgde er voor dat alle, bij de VCF aangesloten architecten, op basis van vakmanschap, visie en ambities een samenwerking zijn aangegaan onder de naam CRAF+. Er zijn talrijke architectenbureaus lid van Vereniging Circulair Friesland. Daar zijn Doeke van Wieren (TWA architecten, architecten coöperatie GEAR) en Fieke Grooters (Made by Phi) twee voorbeelden van.

CRAF+ is een samenwerking tussen Alynia Architecten, Inbo, GEAR, Wind Groep, Zantman Architecten, Made by Phi en Achterbosch Architecten. Van Wieren: “We zijn gestart met de prijsvraag biobased en natuurinclusief bouwen op de Nieuwe Veemarkt in Zwolle, waarvoor we ons gezamenlijk onder de naam CRAF+ hebben aangemeld. Die naam is gekozen vanwege de link met (ontwerp-) kracht, werken en ambachtelijkheid. De laatste letter schrijven we als een plusteken, omdat we daarmee willen uitdragen dat we waarde toevoegen aan nieuwe leefomgevingen.”

Impact maken

De Vereniging Circulair Friesland is erop gericht om initiatieven op het gebied van circulariteit en innovaties voor het biobased bouwen samen te brengen. En dat gebeurt soms heel letterlijk. Van Wieren: “Gezamenlijk kunnen we nog meer impact maken op het gebied van circulair en biobased bouwen. Ik zie dat dan ook als een collectieve opgave voor iedereen die actief is in de gebouwde omgeving. We spreken samen met de energietransitie en het vergroten van natuurwaarden over een integraal probleem, dus dan moet je ook zoeken naar een integrale oplossingen. We hebben dat heel concreet opgepakt door de architecten samenwerking CRAF+ te starten zodat we kennis kunnen delen en gezamenlijk aan projecten kunnen werken.”

Made by Phi

Fieke Grooters startte drie jaar geleden met haar architectenbureau Made by Phi. “Ik streef daarbij naar waardevolle architectuur met een positieve footprint. Een gebouw is niet alleen waardevol voor de opdrachtgever maar ook voor de omgeving. De omgeving waarop een gebouw impact heeft betreft niet alleen de directe omgeving maar ook de omgeving waar het materiaal gewonnen wordt. En niet alleen de impact nu, maar ook de impact later wanneer het gebouw weer gesloopt wordt.”

Tuinstra, Van Wieren Architecten

Doeke van Wieren heeft samen met zijn compagnon Bauke Tuinstra een bureau dat zich vooral richt op woningbouw. Tuinstra & Van Wieren zijn ook onderdeel van architectencoöperatie Gear, dat zich weer meer richt op utiliteitsbouw. De derde poot van zijn bedrijfsvoering is i-engineering, een facilitair bedrijf en dat zich richt op bouwkundige diensten en het optimaliseren van (modulaire- en digitale) bouwtechnieken.

De interesse voor circulair bouwen werd bij Van Wieren aangezwengeld door de door Provincie Fryslân uitgeschreven tender voor het Swettehûs, een circulair bouwproject in

Craf+

Leeuwarden. “Duurzaamheid had altijd al mijn aandacht en circulair bouwen is de vergrotende trap van duurzaamheid, dus dit project waarbij het beperken van afval en CO2-uitstoot centraal stond, maar ook het vergroten van biodiversiteit en een gezonde werkomgeving, sprak mij gelijk enorm aan. Want daarmee kom je op het meest wezenlijke wat architectuur inhoudt en dat is waarde creëren. Dan gaat het niet alleen om financiële waarde, maar ook over zaken als esthetische waarde, persoonlijke waarde, sociale waarde, gebruikswaarde en toekomstwaarde.”

Ecologische waarde

Grooters geeft aan dat ook de ecologische waarde momenteel een veelbesproken thema is binnen CRAF+. Duurzaam bouwen kan je zien als ‘een beetje minder slecht’ bouwen. De bouw heeft grote negatieve impact gehad op de rijkdom van de bodem, flora en fauna. Door middel van regeneratief (de R van CRAF+) te ontwerpen willen we deze ecologische waarde actief herstellen en de natuur weer onderdeel maken van onze leefomgeving.

Lokaal

Grooters vervolgt: “Als je biobased materialen lokaal teelt - en dat kan in Friesland heel goed - dan verlaag je ook nog eens de footprint doordat er minder transportbewegingen nodig zijn. Al die waarden zijn net zo belangrijk als het hebben van een dak boven je hoofd. En dat is wat het zo mooi maakt om met deze filosofie aan de slag te gaan.”

Grooters en Van Wieren hebben daarbij nog een extra gezamenlijk doel: bouwen zonder afval. Grooters: “Aan de architectuurkant ligt een grote kans om tot een oplossing te komen. Iemand zei ooit eens dat ‘afval een ontwerpfout’ is en die quote gebruik ik graag om onze missie te duiden. Als je circulair bouwt en denkt, dan kan je (vrijwel) alles hergebruiken of recyclen. Een mooie rol voor ons als architecten om in ieder geval een deel van de oplossing te zijn.”

WETHOUDER HEIN DE HAAN OVER WONINGBOUWOPGAVE LEEUWARDEN:

“Bouwen met biobased materialen uit eigen regio”

Friesland heeft van het kabinet een woning-bouwopgave van 18.000 te bouwen woningen meegekregen. Een groot deel daarvan zal in en rondom Leeuwarden gerealiseerd worden. Wethouder Hein de Haan heeft ruimtelijke ordening, gebiedsontwikkeling, volkshuisvesting, wonen, grondbedrijf en vastgoed in zijn portefeuille en weet dus wat hem te doen staat. “Dit is onze kans om circulaire stappen te zetten voor de regio.”

Op 9 maart 2022 ondertekende Hein de Haan, samen met een grote groep Friese woningcorporaties, bedrijven uit de bouwsector en andere gemeentes het ‘Biobased Isolatiepact’ van Fryslân. Het doel is om samen met Friese (bouw)partners in de nieuw- en verbouw versnelling brengen in het besparen van fossiele brandstoffen, het vastleggen van CO2 en het realiseren van een gezond binnenklimaat. Dat dit niet alleen maar een intentie is, blijkt uit de kaart met zo’n 30 initiatieven die prijken op de Biobased Projectenkaart, waarvan een aanzienlijk deel in Leeuwarden. De Haan: “We hebben in Leeuwarden een woningbouwopgave van 8.000 woningen tot aan 2030. Die gaan we realiseren in de stad, maar ook in de dorpen. Een deel van die huizen zal op uitbreidingslocaties gebouwd worden, maar het merendeel zal door middel van inbreidingprojecten worden gerealiseerd. Dat is best een opgave, want de stad is al behoorlijk vol. Grote aantallen binnen een bestaande stad realiseren betekent verdichten. Dat gaan we doen door het Spoordok te transformeren tot een stedelijk woongebied. En we gaan het huidige Cambuur Stadion verplaatsen om ruimte te maken voor woningbouw op die locatie.”

Digitalisering

Ook enkele (leegstaande) kantorengelbouwen zullen een andere functie krijgen. De Haan: “We zijn een stad die historisch gezien heel veel werkgelegenheid had in de financiële dienstverlening. Door de digitalisering staan veel van die kantoorgebouwen nu leeg en die gebouwen verdienen een andere functie. We staan nu al in de Top-10 van Nederland als het gaat om de transformatie van kantoor naar woning. Dat doen we dus helemaal niet onaardig.”

Verduurzaming

Als derde pijler in de totale woningbouwopgave komt het verduurzamen van bestaande woonwijken in Leeuwarden. De Haan: “Dat wordt een combinatie van slopen en nieuwbouw. Bij de nieuwbouw zal er ook een stukje verdichting plaatsvinden, waardoor we efficiënter gebruik gaan maken van de beschikbare ruimte. Het biedt ons bovendien de kans om wat meer balans te krijgen in het woningaanbod.”

Circulair bouwen

De vraag die de gemeente Leeuwarden en dus ook De Haan zich hierbij stellen is: op welke manier gaan we die woningen bouwen en renoveren? De Haan: “De huizen die we nu bouwen moeten honderd tot honderdvijftig jaar meegaan. De kleinkinderen

Wethouder Hein de Haan

van onze kleinkinderen moet daar nog in kunnen wonen. Dat betekent circulair bouwen en bewonen met een lagere CO2 footprint, gezondheid en weinig tot geen belasting voor het milieu. Dat betekent dat we zuinig omgaan met de materialen die we inzetten en zoveel mogelijk bio-based bouwen. In het nieuwe coalitieprogramma staat het bio-based bouwen met natuurlijke materialen als hoge ambitie geformuleerd. In Leeuwarden zijn we dan ook volop aan het experimenteren met bouwen met hout, maar ook met het isoleren met lisdodde of hennep in plaats van glasvezel. Als gemeente willen we daarin het goede voorbeeld geven en dat betekent dat we dit ook meenemen in onze eigen grondexploitaties.”

“We leggen de lat hoog”

De Haan is optimistisch over de toekomst van de bouw en de gestelde doelen, al zijn die soms best pittig. “We moeten nog heel veel doen. Friesland heeft één aantal pluspunten ten opzichte van de rest van Nederland. Ten eerste zijn we sterk in de bouwsector. We hebben goede architecten, ontwikkelaars en goede bouwers die innovatieve concepten maken. En omdat marktpartijen, kennispartijen hierin verenigd zijn, kunnen we de lat hoog leggen. Dat is goed voor onze eigen woningbouwopgave, onze innovatiekracht en goed voor de natuur.”

HYDRALOOP SYSTEMS:

“Stappen zetten richting waterbesparende toekomst”

Het bedrijf Hydraloop Systems in Leeuwarden heeft zich ten doel gesteld om mensen en organisaties in staat te stellen water en energie te besparen met slimme en betaalbare gedecentraliseerde waterrecyclingsystemen. Volgens Hydraloop eigenaar Arthur Valkieser zijn dat soort systemen hard nodig omdat er op korte termijn een tekort dreigt aan vers (drink)water. “Mens en dier zijn afhankelijk van water, dus daar moeten we zuinig op zijn.”

Na een lange, succesvolle carrière in de tv- en mediawereld richtte Valkieser in augustus 2015 Hydraloop International op. De reden? Een bijdrage leveren aan het dreigende tekort aan vers drinkwater. “We hebben een schitterend, complex waterleidingnetwerk voor drinkwater. Maar slechts twee procent van al het water dat door die leidingen gaat, wordt gebruikt om te drinken. De overige 98 procent wordt gebruikt voor het toilet, de wasmachine, de vaatwassers en de douche. Onze oplossing is dat we lokale bronnen in de gebouwen benutten. Dit zogeheten gereinigde grijze water kan bij niet hoogwaardige toepassingen het schaarse verse drinkwater prima vervangen.”

Water bespaar klaar

Uiteraard moet een gebouw dan qua waterleidingen wel anders gebouwd worden om toegang te krijgen tot die ‘grijze waterbronnen’. “De gemeente Leeuwarden is daarin erg vooruitstrevend en zelfs één van de koplopers wereldwijd”, zo weet Valkieser: “Hydraloop heeft samengewerkt met de Wind Groep uit Drachten bij de bouw van 41 duurzame woningen in Blitsaerd-Oost. Al die woningen zijn ‘water bespaar klaar’ gebouwd. Dat wil zeggen dat de leidingen voorbereid zijn om waterbesparende maatregelen toe te passen. De bewoners van die huizen krijgen met behulp van subsidie vanuit de gemeente Leeuwarden de mogelijkheid om een waterrecycling systeem te installeren.”

“Waterbesparingen zijn nodig om huidige manier van leven te behouden”

Het belangrijkste verschil met andere, bestaande technieken is dat Hydraloop geen gebruik maakt van filters, want die kunnen verstopten en het proces frustreren. Hydraloop ontving voor deze ingenieuze ketentechniek inmiddels diverse internationale onderscheidingen. Zo werd Hydraloop tijdens 's werelds grootste consumenten-elektronica beurs in Las Vegas uitgeroepen als beste product. Ze hielden daar grote innovaties als de opvouwbare Samsung tablet en de elektrische auto van Sony achter zich. Maar klaar is Valkieser nog lang niet. In januari 2023 lanceert Hydraloop – ook weer in Las Vegas – een gloednieuwe toevoeging aan

Sabine Stuiver en Arthur Valkieser. Foto: Aron Weidenaar de productlijn: de Hydraloop Concealed. Valkieser: “Deze zit weggewerkt achter het toilet of in de badkamer. Dankzij deze compacte uitvoering kan deze techniek straks in elk gebouw, appartement of hotel geplaatst worden. Daarmee zetten we weer een stap richting een waterbesparende toekomst. Want we moeten naast energie ook water gaan besparen om onze huidige manier van leven voor onze kinderen en kleinkinderen te kunnen blijven garanderen.”

Friesland en Europa verbinden

Maar een koploper loopt ook als eerste tegen drempels in de praktijk aan. Valkieser: “Niet alles ligt binnen onze eigen macht of die van de keten. Met de kracht van een vereniging kom je sneller op politieke plekken waar je je uitdagingen neer kunt leggen.” Recent, tijdens de ‘European week of Cities and Regions’ in Brussel, schetsen Circulair Friesland-leden, BGDD en Hydraloop hun circulaire uitdagingen en kansen uit de praktijk bij het toewerken naar een Circulaire Economie. Ook presenteerden ze voorstellen hoe Europa en de regio elkaar kunnen versterken, aan een gezelschap van internationale en regionale partners. De concreetheit van de voorstellen werd als zeer positief ervaren alsmede ook de prioriteit die dit moet krijgen op de agenda in Brussel. Inmiddels is deze lijst uitgebreid door andere leden en aangeboden aan staatssecretaris Vivianne Heijen.

VAN TEELT TOT TOEPASSING:

“Wind Groep en GreenInclusive bundelen krachten”

Harmen Wind van de Wind Groep en Marthijs Roorda van GreenInclusive zijn beiden betrokken leden van de Vereniging Circulair Friesland. Eén telefoontje bracht de twee Drachtster ondernemingen bij elkaar aan tafel. Niet veel later werd 18 hectare grond door Wind beschikbaar gesteld voor de teelt van vezelhennep door GreenInclusive. Wind zorgt er vervolgens voor dat de eindproducten (natuurlijke isolatie) weer terugkomen in de gebouwen.

De Wind Groep

“Het is mooi om te zien dat de vereniging actief uiteenlopende partijen samenbrengt en dat die gezamenlijke focus op circulariteit vervolgens bruggen slaat en krachten bundelt”, aldus Harmen Wind van de Wind Groep. Dit familiebedrijf wordt geleid door de broers Roelof en Harmen Wind. Harmen licht hun verbinding met circulariteit toe: ‘Zoals we aan de bron kunnen bijdragen aan de teelt van biobased grondstoffen, zijn we als ontwerper en ontwikkelaar bij de realisatie van projecten in de positie om circulariteit toe te passen. Die positie gebruiken we om samen met onze opdrachtgevers en lokale overheid circulariteit te verweven in het ontwerp en de realisatie van onze projecten. Dit zijn kansen die we in alle facetten van onze bedrijven met beide handen aanpakken.’

“Als ontwikkelaar bijdragen aan duurzaam en circulair bouwen”

Onder de Wind Groep vallen vier zelfstandige bedrijven: Het architectenbureau WAA (Wind Architecten Adviseurs) met aansprekende duurzame projecten zoals de Sporthal De Drait in Drachten; een gebouw dat circulair, biobased en energie-neutraal gebouwd wordt. Het tweede bedrijf is Wind Design + Build BV, landelijk actief met het ontwerpen en realiseren van toekomstbestendige gebouwen voor sport en onderwijs. In Wind Solar BV hebben de broers een eigen zonnepark ontwikkeld en gerealiseerd met een omvang van ca. 5MW aan duurzame stroom. En tot slot initieert en realiseert Wind Vastgoedontwikkeling BV integrale gebiedsontwikkelingen voor woningbouwprojecten zoals Blitsaerd in Leeuwarden.

GreenInclusive

GreenInclusive ontwikkelt en produceert producten van natuurlijke en lokale grondstoffen waar langdurig CO2 in opgeslagen wordt. Door de ontwikkeling van die producten draagt het bedrijf actief bij aan de ambities van de Nederlandse overheid om de transitie te maken naar een duurzame economie. De broers Marthijs en Hendrik Roorda uit Nieuwehorne doen dat allemaal vanuit een aantal pijlers. Marthijs Roorda: “De eerste pijler is dat we in samenwerking

met de gemeente Smallingerland arbeidsplaatsen realiseren voor de regio waarin we ondernemen. De tweede is pijler is dat alles wat we doen, zo duurzaam mogelijk doen. En dat geven we vorm door te kiezen voor materialen die je kunt hergebruiken, in onze werkwijze geen fossiele materialen nodig hebben en geen materialen halen uit het buitenland. Als om wat voor reden dan ook één van die uitgangspunten niet haalbaar is, dan doen we het ook niet.”

“Als ondernemers een gezamenlijke boodschap uitdragen”

Naast het telen van grondstoffen bestaat het bedrijf van de gebroeders Roorda uit nog een aantal andere ondernemingen: recyclingbedrijf EPS Nederland en de logistieke poot ‘Get-2Green Logistics’. “Ook via die bedrijven dragen we de gezamenlijk boodschap uit, zoals die ook door Circulair Friesland wordt uitgedragen en dat is dat we zo duurzaam mogelijk willen ondernemen. Zelfs als dat iets extra's kost. En zo hebben wij elkaar ook gevonden. We hebben op het vlak van duurzaamheid en circulariteit dezelfde visie”, aldus Roorda. “Dat maakt de samenwerking tussen GreenInclusive en de Wind Groep op bedrijfsniveau heel mooi en sterk.”

Marthijs Roorda (GreenInclusive) en Harmen Wind (Wind Groep)